

DEÜİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı / 2016, ss. 311-333.

**TÜRKİYE'DE DİN, DINDARLIK VE DİN PSİKOLOJİSİ
ARAŞTIRMALARI: PSİKOLOJİDE YERELLİK VE
EVRENSELLİK TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA BİR
DEĞERLENDİRME**

Hayati HÖKELEKLİ*

ÖZ

Tek tip ve evrensel bir bilim anlayışı, özellikle insan ve toplum bilimleri açısından geçersiz bir ön kabuldür. Bu yüzden, psikolojinin modern versiyonu insan gerçeğinin indirgemeci, sınırlı ve soyut bir tasvirinden öteye geçmemektedir. Psikolojide son yıllarda yapılan tartışmalar sonucunda bugün gelinen nokta, her kültürün kendine ait özgün bir anlam çerçevesi olduğu ve bireylerin buna uygun kimlik ve kişilikler geliştirdiği şeklindedir. Bu bakımdan, insanın ruh dünyasını ve davranışlarını anlamada kültürlerarası yeni bir bakış açısına ihtiyaç vardır. Hıristiyan-Yahudi geleneği üzerinde yükselen din psikolojisi için de bu durum farklı değildir. Bu alanda ele alınan konular, geliştirilen kavram ve teoriler büyük ölçüde bu gelenek içinde varlık bulan bireylerin dinî yapılarını yansıtırken, diğer din mensuplarının dindarlıkları hakkında çok fazla bir şey ifade etmemektedir. Bu yüzden, Türkiye'de yapılan din psikolojisi çalışmalarının, İslam dininin temel inançları, tarihi, toplumsal, kültürel ve güncel formları dikkate alınarak yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Anahtar Kavramlar: İnsan ve Toplum Bilimleri, İndirgemecilik, Hermenötik, Kültürel Psikoloji, Dindarlık, Din Psikolojisi, İslâm Psikolojisi

RESEARCHES OF RELIGION, RELIGIOSITY AND PSYCHOLOGY OF
RELIGION IN TURKEY: AN ASSESSMENT IN THE CONTEXT OF
DISCUSSIONS OF LOCALITY AND UNIVERSALITY IN
PSYCHOLOGY

ABSTRACT

A uniform and universal understanding of science, especially in terms of human and social sciences is a invalid pre-admission. Therefore, modern version of psychology does not go beyond the reality of human reductionist, limited and

---

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 16/11/2015

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 23/12/2015

an abstract imagery. As a result of discussions held in recent years in psychology, the point reached in today is that every culture has its own unique meaning frame and individuals have developed appropriately identity and personality. From this perspective there is need for intercultural a new perspective in understanding human's spiritual world and behaviors. This situation also for psychology of religion towering over Christian-Jewish tradition is not different. The topics covered in this field, developed concepts and theories highly reflect religious structures of individuals who being exist in this tradition, in the other hand it does not express a lot of things about religiosity of other members of religions. Therefore, there is a need to rearrangement the studies of psychology of religion in Turkey considering the basic beliefs, historical, social, cultural and contemporary forms of Islam.

Key Words: Human and Social Sciences, Reductionism, Hermeneutic, Cultural Psychology, Religiosity, Psychology of Religion, Islamic Psychology

Giriş

Psikoloji insanın ruhsal hayatını, kişilik ve karakterini çeşitli davranış eğilimlerini anlamaya ve açıklamaya çalışan bir bilimdir. Psikolojinin ele aldığı konular, antik dönemden beri farklı bakış açılarıyla da olsa çeşitli medeniyetler ve toplumlarda insan merakına konu olmuş ve zihnini meşgul etmiştir. Dinî inanç geleneği ve felsefi anlayışlarla da beslenen çeşitli psikoloji teori ve açıklamaları insanlığın bilgi hazinesinde hiç eksik olmamıştır. Fakat bugün dünyanın büyük bir kısmında geliştiği ve yayıldığı şekliyle psikoloji bilimi esas olarak “Batı’lı” bir disiplindir. Modern bir bilim olarak psikolojinin Batı dünyasının özellikle Amerikan bilim çevresinin bir ürünü olduğu ve dünyanın geri kalanının da bunu büyük ölçüde kabul ettiği bir gerçektir. Doğal olarak bu çevrenin değer yargılarını ve düşünce tarzını yansıtmaktadır. Zira psikologlar da psikolojik olayları kavrarken kendi kültürel kimliklerini ortaya koymaktadır. Bu yüzden denebilir ki psikoloji insanı yaratmıştır; başka bir deyişle, psikolojinin kişiyi kavramsallaştırışı, aslında sosyal bir olgudur.¹

¹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan-Aile-Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990: 20, 36; Kenneth J.Gergen, “Sosyal İnşa: Batı’nın Psikolojide Kendi Kendine Konuşmasından Karşılıklı Küresel Konuşmaya” Edt. Sibel A. Arkonaç, *Doğunun ve Batının Yerelliği: Bireylik Bilgisine Dair*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004: 4.; Mücahit Gültekin, *Psikolojik Tehlike*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2008: 73-75.

Çağdaş psikoloji genelde davranışı kültürel bağlamdan soyutlayarak inceler ve böylece insan davranışının evrensel boyutlarını ve kurallarını bulmayı amaçlar. Psikolojide pozitivist bir bilim felsefesine sahip fiziksel bilim modeli örnek alınmıştır. Bu da beraberinde etkisi incelenmeyen değişkenleri kontrol etmek için davranışı doğal ortamından ayıran metodolojik bir yaklaşım getirmiştir. Bu yüzden akademik psikoloji yakın zamanlara kadar insan gelişimini ele alırken çoğu zaman kültürü göz ardı ederek incelemiştir. Psikoloji hep evrensel bir bilim olmayı amaçlamış olduğundan, kuram ve bulguların daha çok Batı kültürüne özgü olabileceği göz ardı edilerek, kültürlerarası geçerlik taşıdığı varsayılmıştır. Bu nedenle, sosyal ve kültürel faktörler genellikle analizlerde yer almamaktadır. Bu sorun sadece gelişim psikolojisini değil –din de dâhil- inceleme alanı insan olan bütün psikoloji dallarını ilgilendirmektedir. Bütün yönleriyle göz önüne alındığında modern psikolojinin temel kavramı olan “kişi” kavramlaştırmasının dünya kültürleri bağlamında oldukça tuhaf bir fikir olduğu² değerlendirmesi hiçbir abartı içermemektedir. Tüm kültürler için genel geçer, evrensel, tek tip bir insan tasavvurunun gerçek dünyada bir karşılığı yoktur. Çünkü psikolojik gerçek sadece kişilerin belli kültürel aktivitelerinde araştırılabilir. Aslında kültürel bir aktivite, yorumun konusudur. Fakat psikoloji yorumdan daha fazlasını yapar, açıklar da. Gerçekte, insan eylemi, zihni ve tecrübesi farklı kültürlerdeki değişik formlara uygunluk gösterir. İnsan doğasında kültürden bağımsız bir şeyden söz edilemez.

Bu incelememizde, modern psikoloji bilim geleneğinin zaafı ve sorunlu alanları vurgulandıktan ve bunun aşılması yolunda ortaya konulan yeni yaklaşım ve çabalara işaret edildikten sonra, bütün bunların din psikolojisi alanındaki yansımaları ve Türkiye’de bu alanda yapılan çalışmaların genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Psikolojide Yeni Yaklaşımlar

Son yıllarda sosyal ve kültürel psikoloji ve antropolojinin gelişmesiyle birlikte, aynı ya da benzer insan davranışlarının farklı kültürel ortamlarda farklı anlamlar taşıdığı, dolayısıyla tek tip evrensel bir insan tabiatı değil, kültürler, toplumlar ve sosyal grupların sayısı oranında pek

---

² C.Geertz, *From the Native’s Point of View: On the Nature of Anthropological Understanding. In Local Knowledge*, New York: Basic Books, 1976. 59.

çok insan tabiatından söz edilebileceği anlaşılmıştır. Kültürel psikolojide araştırmacılar psikolojik işleyişin manidar bir şekilde kültürel ortama gömülü olma ihtimalini inceler. Bu sebeple, modernist kalıpta psikolojiye rehberlik eden evrenselci varsayımların tersine burada psikologlar benlik, biliş, duygu ve heyecan gibi kavramların bile kültürel gelenekler içinde doğduğunu öne sürerler. Mesela duygular sadece doğal ve kaçınılmaz tepkilerin irrasyonel belirtileri olarak değerlendirilemez. Aynı zamanda inanç sistemleri ve kültürel topluluklar tarafından belirlenen istekler, kanaatler ve değerlendirmelerin bir göstergesidir. Toplumsal şartlar içerisinde kazanılan ve ifade edilen, sosyo-kültürel bir tarzda belirlenen tecrübe örüntüleridir. Neticede duygusal belirtiyi oluşturan şey, belli bağlamda yorumlanan ve düzenlenen farklı tepkilerdir. Yani duygular, daha önce geçerli olan kültürel formlara uygunluk gösterirler.³

Bu bakış açısı psikolojide hiçbir evrensel bilginin mümkün olamayacağı anlamına gelmez. Ancak insanın psikolojik alanını yöneten birtakım dinamik prensipler değişmez ve evrensel olabilir. Belli bir kültürel ortamda yetişen insan o toplumun değerlerine göre bir kişilik ve kimlik geliştirmektedir. Hiçbir belirgin kültürel düzene bağlı olmaksızın gelişen insan doğasının nasıl bir biçim alacağını hiç kimse bilemez.⁴ Bundan dolayı, Batılı olmayan ortamlarda psikolojik olayların en önemli ortamını oluşturduğu için her kültürün kendi içinde incelenmesi gerektiğini ileri süren yerel psikoloji anlayışı büyük güç kazanmıştır. Farklı yerel gerçeklerin karşılaştırmalarından ortak noktalar çıktığı zaman, evrenselliğe yaklaşmaya başlayacağımız söylenebilir.⁵ Bu yüzden son zamanlarda *kültürlerarası psikoloji* büyük destek görmektedir. Psikolojide geçerli olan pozitivizme ve kültürü göz ardı eden dar gerçeklik tanımlarına bir tepki olarak *görecelik* ve *yorumculuk* (hermeneutic) akımları,

³ Bkz. Jacob A. Belzen, “Din Psikolojisinde Tarihsel-Kültürel Yaklaşım: Disiplinlerarası Araştırmalar İçin Bakış Açıları”, Çev. Ali Ayten, *MÜİF Dergisi*, Sayı: 33 (2007/2), ss. 221-240.

⁴ Bkz. David Krech-Richard S. Crtutchfield, *Sosyal Psikoloji, Nazariye ve Problemler* Çev. Erol Güngör, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970: 48-49; Muzaffer Şerif, *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, Çev. İsmail Sandıkçıoğlu, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985: 152-154.

⁵ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Kültürel Psikoloji, Kültür Bağlamında İnsan ve Aile*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998: 32-33.

özellikle kültürlerarası psikolojide ve antropolojide önem kazanmıştır. Bu anlayışa göre, bütün psikolojik kavramlar ve bu arada kişilik kavramı da kültürlerarası çeşitlilik gösteren kültürel/sosyal bir üründür.

Din Psikolojisi

Modern psikoloji biliminin paralelinde gelişen din psikolojisi tecrübî yöntemlerle (ampirik) dinî olguları araştıran bir bilimdir ve XX. yy’ın başlarında ortaya çıkmıştır. Psikolojinin ve psikolojideki önemli ekollerin kurucusu sayılan psikologların hemen tamamı (W. James, W. Wundt, S. Freud, C. G. Jung, G. W. Allport, A. Maslow, ...) aynı zamanda din psikologlarıdır. İnsanın ruhsal yaşantısını ve davranışlarını konu edinen bir bilimin, birey ve toplum hayatının, kültürün ayrılmaz bir unsuru olan dinî olguları görmezlikten gelmesi düşünülemezdi ve nitekim öyle de oldu. Dine yönelik ister olumlu, ister olumsuz bir inanç ve tutum sahibi olsun, psikoloji formasyonuna sahip araştırmacılar, bireyin hayatındaki dinî gelişmeleri ve inanç yapılanmasını, dinî tecrübe ve inançların, dua, ritüel ve ibadetlerin insan davranışları üzerindeki güçlü etkisinin anlamını açığa çıkarmayı kendilerine görev bilmişlerdir.

Başta ABD olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerindeki ilk din psikologları çalışmalarını, Hıristiyan-Yahudi kültürünün hâkim olduğu bir ortamda yürütmüşlerdir. Psikolojinin temel insan anlayışındaki sınırlılıkları, bireyin özelliklerini değerlendirmedeki yetersizlikleri ve orta sınıf beyaz öğrencilerle sınırlı kalıp, genellenemeyen sonuçları aynı şekilde din psikolojisi için de sorun teşkil etmektedir. Dolayısıyla onların karşı karşıya buldukları din ve araştırma konusu olarak seçtikleri dinî olgular bütünüyle kendi kültürel gelenekleri ile sınırlı kalmıştır. Az sayıda da olsa bazı araştırmacıların zaman zaman İslam ya da Doğu’lu bazı dinî geleneklere yönelik sınırlı başvuruları olsa da⁶ bunlarla sağlıklı bir

---

⁶ Ünlü din psikologu W. James, Hz. Peygamber’in yaşadığı vahiy tecrübesini yorumlarken bunun, Yahudi peygamberleri, bazı Hıristiyan azizleri ve mistikleri ile aynı özellikleri taşıyan otomatik ya da yarı otomatik bir şekilde alt şuur yoluyla açığa çıkan bir olay olduğunu ileri sürmektedir, bkz. *Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*, Centenary ed., London and New York: Routledge 2002: 370. Yakın zamanlarda W. M Watt, Jung’cu bir açıklama modeline başvurarak Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’ın dayandıkları “vahiy tecrübelerinin kolektif bilinçdışından doğan muhtevalar” olduğunu dile getirmiştir. Ona göre, geleneksel açıklamalarla modern psikoloji arasında bir bağdaştırma ile şöyle bir açıklama yapılabilir: Melek

kıyaslama yapma imkânı hemen hemen hiç olmamıştır. En çok düşülen hata ise kendi din ve kültür dünyalarını anlamlandırmak için başvurdukları kavramları ve açıklama modellerini farklı bir inanç geleneği için de geçerli olabileceğini varsaymalarıdır. Burada açık bir indirgemecilik söz konusudur.

Aslında Batı bilim geleneğinin genel bir karakteri olan “indirgemecilik” tek yönlü de değildir. Bir yanda dinî olgular, bireysel, sosyal ve kültürel türden dinî olmayan olgulara indirgenirken, diğer yandan İslam ve diğer Batı dışı dinler Hristiyan-Yahudi modeline indirgenmektedir. Bir araştırma tekniği olarak doğa bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimlerdeki indirgemeciliği bir kenara bırakarak bir din olarak İslam’ın farkı yeni yeni dile getirilmeye başlanmıştır. Bazılarına göre bir din olarak İslam, hem insan ve toplum bilimlerinde hem de din bilimlerindeki mevcut tanımlamalara bir “meydan okuma” ortaya koymaktadır.⁷ İslam’ın, kelimenin tüm mevcut tanımlarına göre bir din olduğu doğrudur; fakat bu onun Batı’lı anlamda sadece bir din ya da inanç olduğu anlamına gelmemektedir. Batı’lı dinî gelenekte din, oldukça sık olarak maddi gerçekliğe karşıt manevi bir varlık ya da gerçeklik olarak, din dışına karşıt olan kutsal olarak, dünyevi olana karşıt dinî bir şey olarak düşünülmüştür. Böyle bir din tasavvurunun felsefi veya diğer nedenleri ne olursa olsun, bu tasavvur İslam’ı doğru anlamının önündeki en büyük engel olarak değerlendirilmektedir. Çünkü İslam dini geleneği yaygın bir şekilde hayatın bütün alanları ile toplumun tüm katmanlarına dair bütüncül bir birlik sağlama özelliğine sahiptir. Onun, farklı bağlamlarda farklı şekillerde ifade edildiği üzere, kelimenin en geniş anlamıyla ilk etapta bir medeniyet, bir sosyal yapı, belli bir hayat tarzı ve bir kültürel

---

vahyi önce Hz. Peygamber’ in şuuruna yerleştirdi daha sonra onlar buradan şuur üstüne çıktı. Belki denebilir ki şuuraltı meleklerin (veya şeytanların) faal oldukları bir bölgedir bkz. *Modern Dünyada İslam Vahyi* Çev. Mehmet S. Aydın, Ankara: Hülbe Yayınları, 1982: 148-154. James kitabında ayrıca Gazzali’nin el-Münkız’ından aktarılan otobiyografisinden alıntılar yaparak, vecd halinin yorumlanamayacağını, mistik hakikatin ancak onu tecrübe eden kimse için var olduğunu kaydetmektedir, *a.g.e.*, ss. 311-314.

⁷ Jacques Waardenburg, *İnsan Bilimleri, Sosyal Bilimler ve İslam Çalışmaları*, Derl. ve Çev.: Ömer Mahir Alper, *Batı’da Din Çalışmaları*, İstanbul: Metropol Yayınları, 2002: 256.

gelenek olduğu söylenebilir. Bu yüzden Batı’lı araştırmacıların Müslüman bireyler ve toplumların hayat tarzlarına yönelik ilgileri genelde, bir bütün olarak İslam’a dair belli genel ifadeler ve hatta önyargılar düzeyinde kalmakta, ulaşılabilir verilere yönelik akademik bir ilgiyi ve Müslüman hayat tarzına ilişkin insani bir alakayı yansıtmamaktadır. Belki bu konuyla ilgilenen araştırmacının hususi inancının ve maneviyatının -ya da maneviyat eksikliğinin- bir yansıması olmaktadır.⁸ Bu tespitlerin bizi götürdüğü sonuç şudur: Batı’lı bilim adamlarının İslam’la ilgili din çalışmaları nesnel gerçekliği ortaya çıkarmaktan çok uzak, tek yönlü, bu ülkelerdeki ideolojik duruşlarca ileri düzeylerde belirlenmiş bulunmaktadır. İslam daima Avrupalılar tarafından ideolojileştirilmiştir ve Müslüman toplumların hem siyasal hem de dinî yönlerinin daha insafı, objektif ve bilimsel çalışılmasına ulaşmaya direnç de oldukça fazladır.⁹ Son yıllarda Batılı psikolog ve sosyal bilimcilerin İslam’la ilgili en temel ilgilerinin “şiddet ve terörizm” konusuyla sınırlı kalması bu yargıyı güçlendirecek niteliktedir. Onlar kendilerince İslami köktencilüğün psikolojik ve davranışsal temellerini açığa çıkarmayı kendilerine en önemli görev bilmişlerdir.

Çağdaş Din Bilimlerinin din araştırmalarında, “kültürel bir gerçeklik” olarak dine başvurduğu göz önüne alınırsa, farklı kültürler içerisinde gözlemlenen çeşitli dinî olguların kendine özgü yapı ve anlam haritası ile var olduğu çok iyi bilinen bir husustur. Fakat gerek Batılı araştırmacılar ve gerekse farklı din ve coğrafyalarda yer alan diğer ülke bilim adamlarının bu gerçeğin hakkını verdiğini söylemek çok zordur. Çoğu zaman din psikolojisi bilimi olarak evrensel bir bilim hüviyetiyle sunulan olgular ve yorumlar tamamıyla Hıristiyan-Yahudi gerçeğinin bir yansımasından ibarettir. Bu merkezi bakış açısıyla bütün farkların ortadan kalktığı ve dinin tek tip bir gerçekliğe indirgendiği çalışmalar yakın zamanlara kadar hâkim anlayışı temsil etmektedir.¹⁰

---

⁸ Waardenburg, *a.g.e.* s. 251, 256, 271.

⁹ Waardenburg, *a.g.e.*, ss. 267-268.

¹⁰ A. Vergote bu gerçeğin farkında olan ve bunu itiraf eden önemli isimlerin başında gelir. O bu durumu şöyle değerlendirmektedir: “Tecrübî bir bilim olarak psikoloji somut dinî olguları incelemeye özen göstermektedir. Bu kitabın izleyen bölümlerinde, elde edebildiğimiz kadarıyla diğer dinler hakkındaki bilgilere de tamamen açık kalarak, dikkatimiz Hıristiyanlığa yönelik olacaktır. Bu tercihi zorunlu

Bütün bunlar, bazı Müslüman düşünür ve bilim adamlarının, genelde psikoloji ve özelde din psikolojisine yönelik itiraz ve eleştirilerine hak verdirecek boyutlardadır. Din psikolojisinin henüz çocukluk yıllarında M. İkbâl, çağdaş bir din araştırması olan din psikolojisinin benimsediği tecrübi yöntemi son derece olumlu görüp, hararetle bunu savunurken, öte yandan kendi döneminde yapılan çalışmaların yetersizliğinden ciddi olarak yakınmaktadır. Ona göre W. James, Jung ve Freud gibi öncülerin ortaya koydukları din psikolojisi görüşleri, dinin dış kabuğuna bile ulaşmaktan çok uzaktır. Bundan dolayı o, din psikolojisi ile uğraşacak Müslüman araştırmacıların gerek teorik ve kavramsal düzeyde ve gerekse yöntemsel olarak bu alanda yapılan çalışmalarla ilgili eleştirel bir bakış açısı ve yeni araştırma usulleri geliştirmeleri gerektiğinin altını çizmektedir.¹¹

Bedri'nin genel anlamda Batılı psikoloji ekollerine İslami bir duyarlılıkla yönelttiği eleştiriler de bir başka açıdan önem taşımaktadır.¹² Ona göre İslam kültür ve medeniyetinin insan tasavvuru ile modern psikoloji ekollerinin birçoğunun insan tasavvuru arasında temelde bir uyumsuzluk söz konusudur. Çağdaş psikoloji genel itibarıyla İslam inancına ve değerlerine yönelik bir tehdit oluşturmaktadır. Bu bakımdan bu bilgilerden şimdilik ciddi bir eleştiri ve seçme sürecine bağlı olarak yararlanmak mümkün olsa da, gelecekte Müslümanların kendi bilim geleneğini inşa etmeleri zarureti ve görevi bulunmaktadır.¹³ A. Haque, Bedri'nin görüşleri üzerinde yürüyerek, önce psikolojide dine karşı ve

---

kılan basit sebepler vardır: Kültürümüzün büyük çoğunluğunun dinî olan Hıristiyanlık bize en doğrudan açıktır ve psikolojik araştırmaların büyük çoğunluğu da Hıristiyan örneklem üzerinde yapılmaktadır. Dinî bir değişken üzerinde yapılan her incelemede olduğu gibi, eğer bu çalışmanın evrensel bir önemi varsa bu açıkçası, içinde bütün ineklerin renklerinin gri olduğu bir sis içinde karşılaştırmacının, farkları ortadan kaldırmaktan kaçındığı için olacaktır.” Bkz. *Religion, Foi, Incroyance*, Bruxelles: P. Mardaga ed., 1983. 10.

¹¹ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, Çev. Sofi Huri, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1964: 212–215.

¹² Bkz. Malik Babibekir Bedri, *Müslüman Psikologların Çıkması*, Çev. Harun Şencan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.

¹³ Bu yöndeki eleştiriler başka araştırmacılar tarafından da zamanla ilerletilmiş ve detaylandırılmıştır. Yakın zamanda çıkan şu kitaba bakılabilir: Mücahit Gültekin, *Psikolojik Tehlike*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2008: 102–135.

dinin özüne aykırı görüş ve eğilimlerin temizlenmesi ile psikoloji ve dinin bütünleştirilmesi ve daha sonra psikolojinin İslami bir anlayışla yeniden kurulmasının gereğini savunmaktadır.¹⁴ Bu paralelde özgün bir “İslam Psikolojisi” arayışı 1970’li yılların başlarından itibaren, çeşitli yayınlar ve toplantılarla sürdürülmektedir.¹⁵ Özellikle Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi Psikoloji Bölümü, bir süreden beri İslami Psikoloji araştırmaları için araştırmacıları teşvik etmektedir.

Batı’da muhafazakâr Hıristiyan ve Yahudi psikologların da benzer bir arayış ve çaba içerisinde oldukları bilinen bir husustur. 1982’den beri “Psychology and Christianity” ve “Journal of Psychology and Christianity” ve 1990’dan beri de “Psychology and Judaizm” gibi dergiler çıkmaya başlamıştır. Bugüne geldiğimizde pozitivist çevreler tarafından çok fazla dikkate alınmasa da, Hıristiyan Psikolojisi (Christo-Psychology) alanında bilimsel bir geleneğin etkinliğini sürdürdüğü ve bu alanda önemli bir birikimin oluştuğu görülmektedir. Ayrıca “Pastoral Psikoloji” (Pastoral Psychology/Care) başlığı altında yayınlanan ve din görevlilerinin toplumun çeşitli kesimlerine yönelik dinî danışmanlık ve rehberlik hizmetlerini etkin hale getirmek için çağdaş psikoloji birikimini Hıristiyan inancı ile bütünleştirmeyi hedefleyen çalışmaları da ilave etmek gerekir. Bütün bunların yanında, yakın zamanlarda yayınlanan bazı din psikolojisi el kitaplarında, farklı dinî geleneklerin (Yahudilik, Katoliklik, Protestanlık, İslam, Budizm, Hinduizm) dinî tecrübe ve dindarlık anlayışlarına en başta ve ayrı bir bölüm olarak yer verilmesi¹⁶ de dikkat

¹⁴ Amber Haque, “Psychology and Religion: Their relationship and integration from Islamic perspective.” American Journal of Islamic Social Sciences, 15 (4), 1998: 97-116.

¹⁵ Amerika ve Kanada da faaliyet gösteren Müslüman Sosyal Bilimciler Derneği (The Association of Muslim Social Scientists) 1973 yılından beri “American Journal of Islamic Social Science” dergisini çıkarmakta ve bu dergide zaman zaman İslam Psikolojisi konusunda yazılar yayınlanmaktadır. Aynı dernek tarafından 1975 yılında “İslam ve Psikoloji” üzerine ilk sempozyum düzenlenmiştir. Er-Reşat Enstitüsü de 1978 yılında Riyad’da “Psikoloji ve İslam” konulu ilk uluslararası nitelikte bir bilimsel toplantı gerçekleştirmiştir.

¹⁶ Bkz.Fouad Mougghrabi, “Islam and Religious Experience”, Ralph W. Hood Jr.,(edt.) *Handbook of Religions Experience*, Religious Education Press, Alabama:Birmingham, 1995, Part I, ss.13–144; H, Syed Arshad Husam,“Religion and Mental Health From The Muslim Perspective” Harold G.Koenig (Edt.), *Handbook of Religion and Mental Health*, Academic Press, San Diego, California 1998. 279-290.

çekici bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Belki daha da önemlisi, Uluslararası Din Psikolojisi Dergisinin (*The International Journal for the Psychology of Religion*) 2002 yılı özel sayısı, “Çatışmadan Diyaloga: Din Psikolojisinde İslami Yaklaşımlar ve Batılı İncelemeler” başlığını taşımakta oluşudur. Dergide ağırlıklı olarak 2001 yılında İran’ın başkenti Tahran’da yapılan *Birinci Uluslararası Akıl Sağlığı ve Din Kongresinde* sunulan bir kısım bildiriler ve müzakerelere yer verilmiştir. Bu bildiri ve müzakerelerin en dikkat çeken yanı, din psikolojisinde kültürel bakış açısının, özellikle İslami yaklaşımların öne çıkarılmış olmasıdır. Batı sınırları içerisinde gelişmiş olan din psikolojisinin ağırlıklı olarak Hıristiyan örneklem üzerine dayandığı vurgulanmaktadır. Din ve dindarlık araştırmasının diğer din ve inançları da içine alacak şekilde yerel kanallara doğru genişletilmesi vurgulanmaktadır. Bu dergide şimdilik çok yeterli olmasa da bu şekilde Batı’dan farklı dinî gelenek mensubu birey ve gruplara açılma, onlarla bir diyalog ve iletişim süreci içerisine girme, yerel kültürlerin kendi inanç dünyalarını kendilerinin anlamlandırması için teşvik etme ve destek verme yönündeki gelişmeler sözü edilen bilimsel yöntemdeki paradigma değişiminin bir uzantısıdır. Bu yöndeki ilginin din psikolojisi çalışmalarında ölçekleri de içine alacak bir alana yayıldığı görülmektedir. Ünlü din psikoloğu Pargament’in danışmanlığında Müslüman bir doktora öğrencisi tarafından tez olarak hazırlanan “İslami Dindarlık Ölçeği”¹⁷ bunun ilk örneklerinden birisi olarak gözükmektedir.

Geldiğimiz şu noktada özellikle insan ve toplum bilimlerinde hem yerel ve hem de kültürlerarası bir bakış açısının önemi daha iyi anlaşılabilir bulunmaktadır. Din psikolojisinin de bu yönde ilerlemesi kendi geleceği açısından büyük önem taşımaktadır. Kültürlerarası bakış açısı, araştırmacının kendi inançlarının kültürel temeline daha duyarlı olmasını sağlayacaktır. Kendi toplumunun ve insanının gerçeğine ancak bu yolla ulaşabilecektir. Öte yandan, tarih boyunca psikolojinin Batı’nın yerel bilimi olarak geliştiği göz önüne alınırsa, psikolojinin evrensellik iddialarının doğrulanması için de, Batı’nın dışında da geçerliliği sınanmış olacaktır.

¹⁷ Hisham Abu Raiya, *A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Evidence for Relevance, Reliability and Validity*. Graduate College of Bowling Green State University (Doctor of Philosophy), August 2008.

Bu düşünceler ışığında ülkemizde din psikolojisi alanındaki gelişmelere bir göz atmak istiyoruz.

Türkiye’de Din Psikolojisi Alanındaki İlk Gelişmeler

Ülkemizde din psikolojisi 40–50 yıllık bir gecikmeyle tanınmaya başlandı. H. Ziya Ülken’in Anadolu’da yaşamış bazı tasavvufî şahsiyetleri konu alan makale ve konferansları,¹⁸ bu alanda öncü çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Amerika’da W. James ve takipçilerinin, dinî tecrübeyi en ileri ve kâmil manada yaşayan yüksek dindar şahsiyetlerin tanınması yönündeki din psikolojisi anlayışına paralel olarak ele alınan bu konuların hem zamanın ruhuna uygun hem de din psikolojisi alanında çalışacaklara doğru bir hedef gösterici nitelikte olduğu söylenebilir. Bundan çok sonraları Şerif Mardin’in, Cumhuriyet döneminin en önemli ve etkili dinî siması olan Bediüzzaman Said Nursi ile ilgili Amerika’da yaptığı monografik sosyolojik çalışmanın¹⁹ ‘yerel dinî hayatı kendi kaynakları doğrultusunda anlamaya çalışma’ yönünde atılmış önemli bir adım olduğunu da burada kaydetmek gerekir. Fakat genelde ülkemizdeki sosyal bilimcilerin din konusuna baştan beri mesafeli durduklarını da ilave edelim. Din psikolojisi adı altında ülkemizde ilk olarak yayınlanan ders notları ve kitaplarda, bir ölçüde de olsa kendi toplumumuzun dinî değerleri ve kaynakları üzerine bir duyarlılığın var olduğu görülür. Din psikolojisinin gelecekte başta gelen vazifesinin, insan ruhunun ezeli bir ihtiyacı olan din olgusunu “bugüne kadar ihmal edilmiş olan, dinlerin en mütekâmil İslamiyet çerçevesi içinde ele almak” olduğunu dile getiren B. Ziya Egemen, “İslam din psikolojisi” kavramını ısrarla vurgular. Ona göre; dinî yaşanış ile bu yaşanışın her çeşit dışı yansıyan ifadelerini araştırma, sebep ve sonuç bağları içerisinde bunları inceleyip, kaide ve

¹⁸ Bunların başlıcaları şunlardır: H. Ziya Ülken, “Anadolu Tarihinde Dinî Ruhiyat Müşâhedeleri: Burak Baba, Geyikli Baba”, *Mibrap Mecmuası*, Sayı: 13–14, Haziran 1340, ss. 434–448; “Anadolu Tarihinde Dinî Ruhiyat Müşâhedeleri: Hacı Baktâşi Veli”, *Mibrap Mecmuası*, Sayı: 15–16, (1 Temmuz 1340), ss. 515–530; *Türk Taribinin Ana Hatları: Türk Mistisizmini Tetkike Giriş*, Ser II, No:32 İstanbul: Akşam Matbaası, 1934; “Tasavvuf Psikolojisi” (1944-1945 İstanbul Üniversitesi Konferansları’ndan ayrı basım, İstanbul: Kenan Matbaası, 1946, ss.193-206.

¹⁹ Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, (1988: State University of New York Press). Türkçesi: *Bediüzzaman Said Nursi Olayı. Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*. Çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

kanunlarını ortaya koymaya çalışan din psikolojisi için, özellikle İslami mezhep ve tarikatlar zengin araştırma ve müşahede imkânları sunmaktadır. Bütün bir çeşitliği ile tasavvufi haller, dinî ayin ve erkânlar, vecd ve istiğrak, keşif ve keramet gibi olağandışı hallerin yanı sıra, bunların yaşanmasına yol açan zikir, riyazet, çile, itikâf, semâ gibi uygulamaların psikolojik nedensellik çerçevesinde ele alınması din psikolojisinin, özellikle İslam din psikolojisinin inceleme konularını oluşturur.²⁰ Dinî yaşayış ve davranışlar üzerinde çalışan din psikolojisinin Amerikan ve Avrupa literatürünün çeşitlilik ve zenginliğine temas eden yazar, fakat bu malzemenin birinci derecede Hıristiyanlık merkezinde toplandığına işaret eder. Büyük çoğunluğu Hıristiyan olan Avrupa'nın bu gayretini tabii karşılamakla birlikte diğer dinleri ihmal etmesinde açık bir taassubun olduğunu ifade eder. Ona göre, bu taassubun en belirgin şekli İslamiyet konusunda kendisini göstermektedir. Çoğunlukla bilimsel anlayışla izahı güç olan, onu küçük düşürmeye yönelik gayretler İslam psikolojisi alanında zayıf ve çoğunlukla yanlış hükümlere yol açmıştır. Ön yargılı, hasmâne ve bilim dışı bu yanlış görüşleri eleştirmek için din psikolojisi geniş imkânlar sunmaktadır. Fakat bunun için din psikolojisinin, İslam teolojisi ve felsefesi alanındaki çalışmalarla bütünleştirilme zorunluluğu vardır.²¹ Egemen bugün yeni yeni eksikliği fark edilen önemli bir konuya daha parmak basmıştır. O da farklı din mensuplarının dinî yaşayış farklarını incelemek için gelecekte, din psikolojisinin bir kolu olarak “Mukayeseli Din Psikolojisi” çalışmalarının başlatılmasıdır.²²

Yine ülkemizde ders kitabı olarak yazılan Osman Pazarlı'nın “Din Psikolojisi”(1968) kitabı yukarıdaki bu tavsiyeler doğrultusunda atılmış somut bir adım sayılabilir. Kelâm, Tasavvuf, Dinler Tarihi, Felsefe ve Parapsikoloji gibi çok farklı disiplinler çerçevesinde ele alınan konularla din psikolojisi konularının bir arada ele alındığı bu kitapta, her konuda İslami bakış açısının da yansıtılmaya çalışma gayreti olduğu görülmektedir. Teorik sınırların dışına pek çıkamayan, akademik din

²⁰ B. Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952: 20.

²¹ Egemen, *a.g.e.*, ss. 21-22.

²² Egemen, *a.g.e.*, s. 20

psikolojisi konularına çok az yer veren ve bugün itibariyle malzemesi çok eskimiş ve dağınık durumda olan bu çalışmanın, her şeye rağmen, bilimdeki evrenselliğin yerel kaynakları dikkate almayan tek biçimli modern tarzına yönelik bir itiraz olarak güncel bir değeri vardır. Din psikolojisi çalışmalarında sadece Batılı bilgileri değil aynı zamanda yerli İslami bakış açısını da dikkate alma yönündeki bu duyarlılık daha başka çalışmalarda da devam ettirilmiştir.²³ Fakat bu yöndeki çabaların henüz yeterli bir noktaya ulaşmaktan çok uzak olduğu görülmektedir.

İlk zamanlarda öne çıkan ve Anadolu halkı arasında yerleşik ve yaygın olan Müslümanlığın manevi dinamiklerini oluşturan örnek ve model şahsiyetlerin bilimsel olarak incelenmesine yönelik ilginin bugün görebildiğimiz kadarıyla, anlamı çok iyi anlayamamış ve takip eden çalışmalarla yeterince ilerletilememiştir. Bunda biraz da Batı’da din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda dikkatin, en ileri uçtaki dindar şahsiyetler, mistikler üzerine yapılan incelemelerden günlük hayat olaylarına, dinî gelişim ve değişim sorunlarına yönelmesinin etkili olduğu söylenebilir. Armaner’in çalışmalarını da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Nitekim onun çalışmalarında öne çıkan hususun din psikolojisini din eğitimi, din hizmetleri ve ruh sağlığı gibi konularla bütünleştirme ve bilimsel bilgiyi günlük hayat olaylarında işlevsel kılma çabası olduğu görülmektedir.²⁴ Din psikolojisinde günlük hayat

---

²³ H. Hökekleli, ilk baskısı 1993 yılında yapılan kitabında çağdaş din psikolojisi konularını İslami inanç ve kavramlarla irtibatlandırmaya çaba göstermiştir. Ayrıca, kitabın başında yer alan kısa bir İslam Psikolojisi tarihçesi ile bu ilgisini daha da somutlaştırmıştır. Bkz. *Din Psikolojisi*, 6. bas. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009: 22–63. Daha sonra da bu yöndeki incelemelerini daha geniş bir alanda ve daha sistemli olarak sürdürmüştür: Bkz: “İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü”, *İslami Araştırmalar: Din Psikolojisi Özel Sayısı*, c.19, S.3, 2006, ss. 409–421. Hüseyin Peker tarafından hazırlanan *Din Psikolojisi*, Samsun: Aksiseda Matbaası, 2000, kitabının ilk baskılarında yer almamasına rağmen, sonraki baskılarında bizim kitabımızdaki müfredatın hemen aynısı olan bir İslam psikoloji tarihçesinin varlığını da burada anmak gerekir.

²⁴ Bkz. Neda Armaner, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, İstanbul: M.E. Basımevi, 1967; *Psiko-Patolojide Dinî Belirtiler*, Ankara: Demirbaş Yayınları, 1973; *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1990. Bu kitabın sonunda yazar, izleyen ciltte yer alan konuların bir listesini vermektedir. Her ne kadar böyle bir kitap hiçbir zaman yayınlanmamış olsa da, dikkat çekici olan, tasarlanan iki

olaylarının özellikle dinî gelişim, ruh sağlığı ve değerler gibi konuların incelenmesi son yıllarda daha güçlü bir yönelim olarak kendisini ortaya koymuştur. Bu durum din psikolojisini, daha fazla içinde geliştiği kültüre gömülü ve yerel dinî geleneklerle daha içli dışlı olması sonucunu getirmiştir.

Türkiye’de Din Psikolojisi Alanındaki Son Gelişmeler

Tecrübî bir bilim olarak din psikolojisinde üst düzey teorik düzenlemeler bir tarafa bırakılırsa, dinî tecrübe ve davranış hakkında gerçek bir bilgi elde etmenin asıl kaynağı gerçek öznelardir. Bireyler ve gruplar üzerinde yapılan anket ve mülâkatlar, sistemli gözlem ve yarı deneysel araştırma teknikleriyle gerçekleştirilen alan araştırmalarıyla elde edilen verilerin düzenlenmesi ve yorumlanması büyük önem taşımaktadır. Din psikolojisi alanında alan araştırmalarının ülkemizde ancak 1970’li yıllarda başladığını görüyoruz.²⁵ Son yıllarda ise bu alan araştırmalarının sayısında dikkate değer bir artış gözlenmektedir. Dinî gelişim, ruh sağlığı ve dindarlık, din değiştirme, ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi, kişilik ve din, inanç psikolojisi, Tanrı tasavvuru, dua ve ibadet psikolojisi gibi konularda, gerek tez ve gerekse kitap ve makale olarak ortaya çıkan bu araştırmalar istatistiksel analizlerle incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu araştırmaların çoğu üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Toplumumuzun bütün kesimlerini temsil eden örneklem gruplarına ulaşamamıştır. Bunun anlaşılabilir bazı nedenleri vardır. Fakat belirtmek gerekir ki, gençlik dönemi ve üniversite ortamı dindarlığın meyvelerini ve tezahürlerini eksiksiz yansıtabilecek bir araştırma alanı olmaktan uzaktır. Dolayısıyla, bu araştırma sonuçlarının sayısı ve niteliği henüz ülkemiz insanının dindarlığı konusunda tam ve yeterli bir anlayışa ulaştıracak durumda değildir. Bunlara daha çok sayıda yenilerinin eklenmesi, değişik yaş, grup ve kesimlere yayılması ve kullanılan ölçek ve tekniklerin daha iyi duruma getirilmesine ihtiyaç vardır. Bununla birlikte bütün bu çalışmaların olumlu bir yanı olduğunu da kaydetmek gerekir. O da, her

---

bölümlük bu yeni kitabın birinci bölümünün Vahyi Nübüvvet, Mucize ve Tasavvuf Psikolojisi konularına yer vermesidir.

²⁵ Ülkemizde bu alanda ilk alan araştırması İstanbul Üniversitesi Tecrübi Psikoloji Anabilim Dalı bünyesinde gerçekleştirilmiştir: Bkz. Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnançının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Baha Matbaası, 1970.

şeyden önce kendi ülkemizdeki Müslüman bireyler hakkında bilgi vermesi, onların dinî eğilimlerini dışa yansıtmaya çalışmış olmalarıdır. Kullanılan ölçekler ve yapılan işlemlerdeki teknik yetersizlikler ile yöntemsel eksiklikleri ne olursa olsun bu çalışmaların, Batı’dan aktarılan hazır bilgilerden çok daha aydınlatıcı olduğunu ifade etmek gerekir. Fakat ortada temel bir sorun hep sürüp gitmektedir: Kendi kültür dünyamıza uygun kavram ve teorik çerçevelerin yokluğu bir yana, Batılı bilimsel kavramlardan bağımsız düşünemediği için araştırmacılar bulgularını mevcut görüşlerle uyumlu kılmaya kendilerini zorunlu hissetmektedirler. Bu da görünüşte bilimsel usullere uygun olarak yapılmış fakat sonuçları bakımından kendi asıl bağlamından kopuk, dolayısıyla şüpheli bir gerçekliğe karşılık gelmektedir.

Esasen Türkiye’deki birçok psikolojik araştırma kendi insanını, genellikle psikolojinin bireyseli esasını koruyan şartlarda açıklamaktadır. Daha açık bir ifade ile kurulan yerli modeller, toplanan veriler, getirilen açıklamalar özünde, evrensel kabul edilen temel psikolojik varsayımları kullanmaktadır. Psikolojik kavramlaşmaların ve bilgilerin aslında yerel olabileceği ya göz ardı edilmekte ya da sadece kültürel farklar başlığı altında düşünülmektedir. Batılıların bilgisi ise tıpkı kullandıkları zihin kavramı gibi kendi dışındaki kültürlerle esas kaynak vazifesi görmektedir. Bu yaklaşım bizim kendi anlamlarımızı belirlemede dikkatimizi dağıttığı gibi, kendi yerel etkilerimizden, gündelik hayatımızın bütünü olan doğal, sosyal, kültürel ve politik bağlamlarda kullanılan muhtemel etkilerinden de uzaklaştırmaktadır.²⁶ Böylece, din psikolojisinde alan araştırmasına dayalı çalışmalarda elde edilen bulguların anlamlandırılması ve yorumlanmasının tarihi ve toplumsal bağlamdan soyutlanmış olarak yapıldığını söylemek aşırı bir iddia olmaz. Buna bağlı olarak denebilir ki, elimizdeki din psikolojisi bilgilerini ülkemizdeki din eğitimi ve din hizmetleri gibi uygulama alanlarına transfer etmek ve bu alanlardaki çalışmaların etkinliğine ve verimliliğine katkıda bulunacak bir tarzda işletmek şimdilik çok zor gözükmektedir.

Günümüz toplumunda dindarlık araştırmaları, çok yönlü zorluklarla karşı karşıyadır. Her şeyden önce dindarlığın bireysel, özel ve

---

²⁶ Sibel A. Arkonaç, “Kartezyen Olmayan Özne, Öteki, Fail ve Yerel Gerçekliğin İnşası”, *Doğunun ve Batının Yerelliği*, 2004: 261.

öznel bir yaşam alanı olarak sınırlandırıldığı laik ve seküler bir toplum yapılanmasında dindar insanlar kendilerini bir “mahalle baskısı” altında hissedebilmektedir. Modern toplumda dindar olmak, dindarlığını açıkça ifade ve ifşâ etmek birçok bakımdan riskli bir durumdur. Hem modern olmak hem de Müslüman olmak ancak belirli sınırlar içerisinde “melezleşmiş” bir düzeyde, dönüşüme uğrayarak ve dönüşüme uğratarak mümkün olabilmektedir.²⁷ Bir şekilde dinî hayat tarzını benimsemiş, samimi dindar bir yaşayış tarzını seçmiş kimseler, kendilerini toplumun etkili kesimleri tarafından dışlanma ve suçlanma tehdidi ile karşı karşıya hissetmektedirler. Toplumumuzda zaman zaman estirilen “irticâ tehlikesi” rüzgârları, dine yönelik ve dine bağlılığı çekingen, cansız ya da saldırgan ve fanatik kalıplara zorlayabilmektedir. Öte yandan seküler bir eğitimden geçen, seküler ortamlarda yer alan fakat bir şekilde dine ilgi duyan ve dindar bir hayat yaşamak isteyen pek çok insanın yaşadıkları dinî gerilim ve dinî ıstırap başlı başına bir araştırma konusudur. Kısacası, günümüz toplumunda dinî bir hayat tarzını seçme, buna göre hayatını yönlendirme ve bağlandığı inanç ve değerleri rahatça ifade etme, paylaşma ve anlatma konusundaki sınırlılıklar çerçevesinde dindarlık araştırmalarının sonuçlarını anlamlandırma zorunluluğu vardır. Kendi doğal şartları ve doğal akışı içerisinde gelişen dindarlıklardan çok, ruhsal anlamda gerilimli, çatışmalı, unsurları ve boyutları azaltılmış, indirgenmiş dindarlıkların ancak boy gösterebildiği bir ortamsal yapının dikkate alınması gerekmektedir. Karşımızda özgün dinî kişiliklerden çok savunmaya dayalı kimlik yapıları bulunduğunu bilmemiz gerekir. Fakat bunun yanında din ile modern değerler arasında bir uzlaşmayı gerçekleştiren, bugünün değerleri ile gelenek ve dinin yeni temsilleri arasında uyumu başaran yeni tip dindarlıkların varlığını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Modern toplumda insanlar farklı din şekilleri, nasıl dindar olunacağına dair farklı görüşler, dine karşı çıkan ya da eleştiren fikirler, dindışı felsefe ve hayat tarzları ile karşılaşmaktadırlar. Bundan da öte insanlar din konusunda farklı eğitilmekte ve karar verme safhasına gelinceye kadar farklı birikimlere sahip olmaktadır. Dolayısıyla

²⁷ Bkz. Nilüfer Göle, “Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak” *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, İstanbul: Metis Yayınları 2000: 19–40.

psikolojik araştırmalar konuları, araçları ve yorumları itibariyle araştırılan kişilerin özel referans sistemlerini dikkate almak durumundadırlar. Aynı dinî eğitimden geçen insanlar bile, dinî eğitimlerinin sosyo-kültürel arka planına bağlı olarak farklı davranışlar ortaya koyabilirler. Bu yüzden sosyolojik ve psikolojik faktörler arasında ayırım yapmak kolay değildir.²⁸ Ülkemizde yapılan alan araştırmalarında dindarlık tek tip ve soyut düzeyde ele alınmakta bireylerin dindarlıklarına referans oluşturan grup, cemaat, mezhep farklarına dayalı ölçme modelleri ile henüz çalışılmamaktadır.²⁹

Alan araştırmalarında kullanılan ölçeklerin de kendi kültürümüz açısından güvenilirlik ve geçerliliği sorunludur. Ölçekler esasen başlı başına bir sorun, daha doğrusu mevcut sorunun önemli bir parçası durumundadır. Bilindiği gibi ölçek geliştirmek bir uzmanlık dalıdır ve çok emek isteyen zahmetli bir iştir. Din psikologları genellikle Batı’da üretilen hazır dindarlık ölçeklerini kullanarak araştırmalarını yürütmektedirler. Bunların yurt içinde geçerlilik ve güvenilirlik hesapları yapılmış olsa bile yazımızın başında belirttiğimiz dinî ve kültürel farklılıklar en çok kendisini burada göstermektedir. Öte yandan, bazı meslektaşlarımız tarafından geliştirilen dindarlık ölçekleri ise henüz yeterli olmaktan çok uzak gözükmektedir. Dolayısıyla bir İslam din psikolojisi girişiminde en önce halledilmesi gereken hususlardan birisinin, çok iyi düşünülmüş ve geniş bir uzman ekibin onayını almış “İslam Dindarlık Ölçeği” çalışmasıdır.

Yurt dışında lisansüstü eğitim görmüş, tez hazırlamış ve sonrasında ülkemize dönmüş olan genç meslektaşlarımızın ülkemizdeki din psikolojisi çalışmalarına hız vermesi ve ufuk açması beklenir. Çünkü bunlar genelde İngilizceyi bir ölçüde konuşma ve yazma becerisi kazanmış, uluslararası literatürü rahatça takip edebilecek durumdadırlar. Fakat din psikolojisi alanında yurt dışında yapılmış tezlerin –bir/iki

---

²⁸ Antoine Vergote, “Din Psikolojisi Nedir Ne Değildir?”, Çev. Ali Köse, *İLAM Araştırma Dergisi*, Cilt: 2, Sayı. 2, Temmuz-Aralık 1997: 165.

²⁹ Ülkemizde çoğunluğu oluşturan “Ehl-i Sünnet” dindarlığı yanında, ciddi bir sayıda bağlısı bulunan “Alevî” dindarlığını din psikologları şimdiye kadar pek dikkate almamıştır. Belki de bunun tek istinası için bkz. Adem Şahin- Talip Atalay, “Mezhep Farklılığının Dindarlığa Etkisi Üzerine Bir Araştırma”, *İslâmiyat*, Türk(ıye) Dindarlığı Sayısı, c.V, S.4, Ekim-Aralık 2002: 207-215.

istinası dışında- henüz Türkçe çevirileri yapıp yayınlanmamıştır. Öncelikle bu tez konularının seçilirken ülkemizdeki yerli araştırmalara katkısının hesap edilip edilmediği de belli değildir. Dolayısıyla orada elde edilen bilgi ve birikimden ülkemiz sorunlarına ışık tutacak ve yerli araştırmalara kalite katacak imkânların işlerlikte olduğuna dair henüz bir belirti yoktur. Fakat daha da ilginç, yurt dışında yetişen bu araştırmacıların genelde Batılı olmayan araştırmacıların mâruz kaldıkları “psişenin sömürgeleştirilmesi”³⁰ tehdit ve tehlikesinin farkında olmadıkları görülmektedir. Batı’nın büyümesi onların çoğunun gözünü bürümekte ve ülke gerçeklerini göremez hale gelmektedirler. Amerika’da sokaktaki bir vatandaşın hangi dinî motif ve eğilimler taşıdığını en ince ayrıntılarıyla bilecek bir bilgi donanımına sahip bir kısım meslektaşlarımız, kendi dinî ve kültürel gerçeklerine yabancılaşmakta ve duyarsızlaşmaktadır. Öyle ki, yazılarında Türkçeyi hiç kullanmayan, yerli kaynakları hiç dikkate almayan ve Batılı kavram ve açıklamaları evrensel ve nihai gerçekler olarak mutlaklaştıran bir tutum içerisinde çalışmalarını yürütenler de bulunmaktadır.

Sonuç

Batılı bir toplumsal inşa yaklaşımı içinde olan psikoloji ve din psikolojisinin evrensellik iddiası olsa da, şimdiye kadar ortaya konulan bilgilerin evrensel değeri ve geçerliliği olmadığı bugün çok daha iyi anlaşılmaktadır. Batı merkezli bir bakış açısıyla insanı ve onun ruhsal ve toplumsal dünyasını, rasyonel modeller ve gerekirci ilişkiler içinde ele alma eğilimi, bizzat Batılı akademisyenler arasında tartışılır bir duruma gelmiştir. Hıristiyan dünya görüşü ve örnekleme üzerinde yürütülen araştırmalardan elde edilen sonuçlarla bir başka dinî gelenek ve kültürdeki insanların davranışları hakkında genellemeler yapmak günümüz insan ve toplum bilimlerinin mantığına aykırı bir tutumdur.

Ülkemiz insanının dinî yaşayış ve davranışlarını anlama ve yorumlama çabasındaki din psikologları, yerli ya da Batılı yeni bir alternatif ortaya çıkmadığı sürece, genellikle belli bir akademik ekole bağlı olmaksızın, mevcut bilgi kaynaklarından seçmeler yaparak, faydacı bir

³⁰ Bkz. John Shotter, “Sosyal İnşacılığın Ötesinde: Kartezyen Özne ve Faili Yeniden Düşünmek ve Yeniden Cisimleştirmek”, Edt. Sibel A. Arkonaç, *Doğunun ve Batının Yerelliği*, 2004. 164.

tutum benimsemektedirler. Dolayısıyla çoğu zaman ülkemiz insanının dinî dünyasını Batı’lı bir çerçeveden bakarak anlamak ve yorumlamak söz konusu olmaktadır. Oysaki ülkemizde geleneğin ve dinin yeni sürümleri üzerinden kültürel bir kendilik talebi ortaya çıkmakta, Batı ile tam simetri içinde bir özne arzusu gözlenmemektedir.³¹ İslam’ın insan doğası, bireysel özgürlük ve sorumluluk, Tanrı tasavvuru gibi en temel konularda Hıristiyan-Yahudi geleneğinden ciddi olarak farklılaştığını, dolayısıyla kendi kültür dünyamızdaki öznenin Batı’lı öznenin çok farklı olduğunu³² göz önünde bulundurmadan yüzeysel bir yol izlenmektedir. Hıristiyanlık ile İslam dini arasındaki fark hakkında bazı şeyleri anlamak için, en azından bu iki dinin vahiy kavramları arasındaki farkı düşünmeliyiz. İslam’ın Tanrısı son peygambere verilmiş bir kitabın sahibi olan bir varlıktır. Hıristiyanlığın Tanrısı peygamberlere ve peygamberler aracılığıyla ve nihayetinde İsa aracılığıyla konuşan bir varlıktır. Ve bu yüzden Dört İncil onu, İbranicedeki ‘konuşan yaratıcı kelime’ manasında ‘kelime, logos’ olarak teşhis etti.³³

Ülkemizde yapılan çalışmalar genel olarak baktığımızda; burada, günlük hayatla birlikte soluk alan gerçeği yansıtıcı bir insan bilimi yerine, kendini günlük dinî hayatın ve davranışların tüm renklerini tek bir grup olarak sınıflandırmaya kilitlenmiş, nicel sonuçlarla evrensel davranış modelleri arayan ya da Batı’lı bir ölçüte yakınlık veya uzaklık değerlendirmesine odaklanan, bir bilim anlayışı ile karşı karşıyayız. İhtiyacımız olan şey, öncelikle kendi insanımızı ve toplumumuzu kendi dinî ve kültürel dinamikleri içinde kavrama, kendimize özgü konu ve sorunları araştırma gündemine alma, eleştirel bir bakış açısı ve yeni anlayışlar geliştirebilmedir. Din psikologları dindarlığı, bireysel tecrübenin nesilden nesile geçtiği kültürel bir çerçevede değerlendirmeleri gerekir.

---

³¹ Bkz. K. Oya Parker, “Batı Dışı Topumlarda Sosyal Psikolojiyi Yeniden Düşünmek: İnşacı Psikolojinin İmkânları Üzerine Bir deneme”, Edt. Sibel A. Arkonaç, *Doğunun ve Batının Yerelliği*, 2004. 236.

³² Bkz., Arkonaç, a.g.e., ss. 263-264.; Tefika Tunaboşlu-İkiz, “Doğu Batı Kavşağında Psikanaliz: Psikanalitik Özneye Bakış”, *Doğunun ve Batının Yerelliği*, 2004: 279.

³³ A. Vergote, “Cause and Meaning, Explanation and Interpretation in the Psychology of Religion”, Edt. J. A. Belzen, *Hermeneutical Approache In Psychology of Religion*, Amsterdam- Atlanta, GA 1997: 13.

Çünkü kesin doğru sayıp tartışmaksızın gerçek kabul ettiklerimiz dâhil bütün bilgiler tarihe ve kültüre özgüdür. Bunlar, çeşitli sürümler içinde, sosyal etkileşimler ve düşünceler boyunca inşa edilmekte; içinde buldukları bağlamda geçerli olan toplumsal süreçler ve pratikler tarafından ayakta tutulmaktadır.

Uluslararası alanda yürütülen din psikolojisi çalışmalarının, farklı din ve kültürlere özgü biçimleriyle zenginleştirilmesi bilimsel bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda İslam din psikolojisi diyebileceğimiz bir disiplinin oluşturulması için evrenselden yerele ve yerelden evrensele uzanan iki yönlü bir çalışma stratejisine ihtiyaç olduğu söylenebilir. Çağdaş bilimsel birikimin özümsemesi ile birlikte, kendi kültürel kimliğimizi oluşturan İslam dininin telkin ettiği inanç ve değerler ışığında bu bilgilerin eleştiri ve değerlendirmesi yapılmalıdır. Bunu takiben, kendi kültür değerlerimize en uygun teori ve kavramların seçilmesi, oluşturulması ve işbaşına geçirilmesi gerekir. Daha sonra da bu çerçevede bilgi toplama araçlarının, ölçeklerin geliştirilmesi ve uygulamaya konulmasıyla araştırmalar yürütülmelidir. Elde edilen sonuçlar da tarihi ve sosyolojik bir bağlam çerçevesinde değerlendirilmeli, açıklanmalı ve yorumlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abu Raiya, Hisham., *A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Evidence for Relevance, Reliability and Validity*. Graduate College of Bowling Green State University (Doctor of Philosophy), August-2008.
- Alper, Ömer Mahir, Çev. ve der. *Batı’da Din Çalışmaları*, İstanbul: Metropol Yayınları, 2002.
- Arkonaç, Sibel A., *Psikolojide İnsan Modelleri*, İstanbul: Alfa Yayınları 1999.
(ed.) *Psikolojide Yeni Tartışmalar*, İstanbul: Alfa Yayınları 1999.
(ed.) *Doğunun ve Batının Yerelliği, Bireylik Bilgisine Dair*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Armaner, Neda, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, İstanbul: M.E. Basımevi, 1967.
Psiko-Patolojide Dinî Belirtiler, Ankara: Demirbaş Yayınları, 1973.
Din Psikolojisine Giriş, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1990.
- Bedrî, Malik Babikir, *Müslüman Psikologların Çıkması*, Çev. Harun Şencan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- Belzen, J.A (ed.) *Hermeneutical Approache In Psychology of Religion*, Amsterdam- Atlanta, GA 1997.
“Din Psikolojisinde Tarihsel-Kültürel Yaklaşım: Disiplinlerarası Araştırmalar İçin Bakış Açıları”, Çev. Ali Ayten, *MÜİF Dergisi*, S.33 (2007/2).
- Egemen, B.Ziya, *Din Psikolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952.
- Geertz, C., *From the Native’s Point of View: On the Nature of Anthropological Understanding. In Local Knowledge*. New York: Basic Boks, 1976.
- Göle, Nilüfer, (ed.) *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, İstanbul: Metis Yayınları 2000.
- Gültekin, Mücahit, *Psikolojik Tehlike*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2008.
- Haque, Amber, “Psycholohy and Religion: Their Relationship and Integration from Islamic Perspective.” *American Journal of Islamic Social Sciences*, 15(4), (1998), ss. 97-116.

- Hood Ralph W. Jr.,(ed.) *Handbook of Religious Experience*, Religious Education Press, Alabama:Birmingham, 1995.
- Hökelekli, H. *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1964,
- James, W., *Varieties of Religious Experience. A Study in Human Nature*, Centenary edt., London and New York: Routledge, 2002.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan-Aile-Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
Kültürel Psikoloji, Kültür Bağlamında İnsan ve Aile, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.
- Koenig Harold G., (ed.), *Handbook of Religion and Mental Health*, Academic Press, San Diego, California 1998.
- Krech, David & Crtutchfield, Richard S., *Sosyal Psikoloji, Nazariye ve Problemler* çev. Erol Güngör, 2. bas. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Mardin, Şerif, *Religion and Socal Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, (1988: State University of New York Pres). Türkçesi: *Bediüzzaman Said Nursi Olayı. Modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim*. (çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Özbyaydar, Belma *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Baha Matbaası, 1970.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1968.
- Şahin, Adem - Atalay Talip, “ Mezhep Farklılığının Dindarlığa Etkisi Üzerine Bir Araştırma”, *İslâmiyat*, Türk(ıye) Dindarlığı Sayısı, c.V, S.4 Ekim-Aralık 2002.
- Şerif, Muzaffer, *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, Çev. İsmail Sandıkçioğlu, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.
- Watt, M. *Modern Dünyada İslam Vahyi*, Çev. Mehmet S. Aydın, Ankara: Hülbe Yayınları, 1982.
- Vergote, A., *Religion, Foi, İncroyance*, Bruxelles: P. Mardaga edt., 1983.

“Din Psikolojisi Nedir Ne Değildir? “ Çev. Ali Köse, *İLAM Araştırma Dergisi*, c.II, S.2, Temmuz-Aralık 1997.